

ששון סומך, מחצית היום – נגיב מחפוז: יצירה, מפגשים, תרגומים, ירושלים: כרמל, 2012, עמ' 352.

ראשיתו של נגיב מחפוז הייתה מִצְעָר, מציין ששון סומך בספרו מחצית היום המוקדש למבחר יצירות ממפעל חייו של חתן פרס נובל לספרות (1988) וגדול הסופרים המצרים במאה העשרים. נגיב מחפוז (1911-2006) כתב עשרות רומנים ומאות סיפורים קצרים. תקופת יצירתו השתרעה על פני כשבעה עשורים, מסוף שנות העשרים של המאה העשרים ועד לאמצע שנות התשעים שלה, ונקטעה בעקבות ניסיון התנקשות – מחפוז נפצע ונאלץ להפסיק לכתוב. במחצית היום מציג סומך מבחר מחקרים על יצירתו של מחפוז ומתרגם מחדש קטעים נבחרים מיצירותיו, שכבר ראו אור בעברית בכמה מסגרות ספרותיות. בכך הוא מרענן את ניחוחן של היצירות ומעורר מחדש את הסקרנות להוסיף לטעום מיבולו השופע והמגוון של מחפוז.

בספר שבעה פרקים, ובהם ביוגרפיה של מחפוז מילדותו באזור אל-ג'מאליה ועד לקבלת פרס נובל לספרות ב-1988 (פרק א') ומחקרים הסוקרים את מגוון יצירותיו מהתקופה המוקדמת ועד ליצירותיו האחרונות (פרקים ב'-ז'). פרקים מיוחדים מוקדשים לטרילוגיה המפורסמת של מחפוז, הטריילוגיה הקהירית (פרק ג'), ולרומן בני שכונתנו, שבגיננו אירע ניסיון ההתנקשות בחייו (פרק ד'). הספר כולל גם נספח המתאר את קשרי הידידות שנרקמו בין מחפוז לסומך לאורך השנים ועוד חמישה-עשר תרגומים לסיפורים קצרים ולפרקים מרומנים. כתיבתו של סומך נעה בין הכתיבה האקדמית לכתיבה אישית, ובכך טמון כוחו של הספר. המטען האישי שסומך מביא אתו, מילדותו שלו בבגדאד, מניסיון חייו האישיים והאינטלקטואליים בהיותו חוקר הספרות הערבית וראש המרכז האקדמי הישראלי בקהיר, ומן הקשר האישי שנרקם בינו לבין מחפוז במשך שנים רבות – כל אלו הופכים את סומך לבר סמכא בכל הנוגע לחקר כתיבתו של מחפוז, ואת הקריאה בספר העיון הזה למרתקת במיוחד.

אין זה ספרו הראשון של סומך על יצירתו של מחפוז. עד כה פרסם סומך ארבעה ספרים על כתיבתו של מחפוז בשתי שפות – ערבית ואנגלית. תרומתו העיקרית של הספר שלפנינו היא שהוא מאפשר לקורא לעמוד על התפתחות כתיבתו הספרותית של מחפוז, בתוכן ובצורה, בד בבד עם התפתחותה של החברה המצרית לאורך המאה העשרים, בהיותן חלק מעולם ספרותי שלם.

את יצירתו של מחפוז גילה סומך בשנות השישים, לאחר שקרא את הטריילוגיה הקהירית, במסגרת כתיבת עבודת הדוקטור שלו בבריטניה על הספרות הערבית החדשה אצל ד"ר מוחמד מִסְטַפָּא בַּדְוִי (יליד אלכסנדריה). יתר על כן, ספרו של סומך על יצירתו של מחפוז המקצב המשתנה, שראה אור באנגלית ב-1974, ובעיקר על הטריילוגיה, עמד לפני ועדת פרס נובל כשהחליטה להעניק את פרס נובל לספרות

למחפוז בשנת 1988. כמו בפרק 'נגיב מחפוז שבעל-פה' בספר שלפנינו, כבר בספרו ימים הזויים: קורות חיים 1951-2000 (הקיבוץ המאוחד, 2008) ייחד סומך פרק למחפוז האיש והחבר, וסיפר בו על מפגשיהם לאורך השנים ועל קשרי הידידות עם מחפוז ועם בני משפחתו.

ראשיתה של הספרות הערבית המודרנית בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה, לאחר שגבר המגע בין מדינות דוברות ערבית למדינות אירופיות, כמו אנגליה וצרפת, שירשו את תורכיה העוסמאנית במזרח התיכון. יש שמקדימים את ראשיתה לשנות השבעים של המאה התשע-עשרה, ומכל מקום, מדובר בספרות צעירה יחסית. התקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה הייתה תקופה מכריעה בתולדות התפתחותה של הספרות הערבית המודרנית, שהושפעה באותה עת ביתר שאת מהמערב. מאז ראשיתה של הספרות הערבית המודרנית הייתה מצרים המרכז התרבותי, הפוליטי והחברתי של העולם הערבי. ציוני דרך בהתפתחותה של מצרים, כמו מהפכת 1919, מהפכת 'הקצינים החופשיים' (יולי 1952), מלחמת 1967, מדיניות 'הדלת הפתוחה' שהנהיג אָנוּר אל-סַאדָאָת בשנות השבעים, מלחמת 1973, הסכם השלום עם ישראל ב-1979 ורצח הנשיא אָנוּר אל-סַאדָאָת ב-1981, משתקפים בספרות הערבית המודרנית בכלל ובספרות המצרית המודרנית בפרט, וגם בכתיבתו של מחפוז.

ילדותו של מחפוז עברה עליו באזור אל-ג'מאליה בקהיר (לא רחוק משוק ח'אן אל-ח'לילי), ובהיותו בגיל בית הספר עברה משפחתו להתגורר בשכונת עֵבְאֵסִיה, שבחלק הצפוני-מזרחי של הכרך המוסלמי. נופים וניחוחות אלו ניכרים בכתיבתו. מחפוז החל לכתוב בסוף שנות העשרים של המאה העשרים. ראשית יצירתו הייתה רומנים היסטוריים מחיי מצרים הפרעונית, אולם במהלך שנות כתיבתו הארוכות עבר מן הרומנטיקה הפרעונית והראליזם החברתי לכתיבה ב'זרם התודעה'. תופעה זו באה לידי ביטוי בעיצוב הדמויות, הדיאלוגים והמונולוגים הפנימיים. הרומנים שפרסם בשנות הארבעים הם שהעמידו אותו בראש הכותבים החברתיים והפסיכולוגיסטיים במצרים. במרכז היצירות האלה, ובהן הסיפור ח'אן אל-ח'לילי (1946) והרומן זֶקָאק אל-מַדֵּק (סמטת אל-מַדֵּק, 1947), מציב מחפוז את תושבי קהיר (שמנו אז כחמישה מיליון איש), על שכבותיהם וטיפוסיהם, ומשרטט את חייהם במחוזותיה של קהיר – בשווקים ובסמטאות העתיקות בנות אלפי השנים. ביצירותיו פועם דופק החיים. כל אלו הפכו אותו עד מהרה לסופרה המובהק של קהיר.

הטרילוגיה הקהירית שפורסמה באמצע שנות החמישים העלתה את מחפוז לדרגת רב-אמן בכתיבת רומנים בספרות הערבית המודרנית. יצירה זו, על שלושת כרכיה: בֵּין אל-קַסְרִין (1956), קַסֵּר אל-שֻּׁק (1957) ואל-סַפְרִיה (1957), מתארת

את חיי היום-יום של מעמד הביניים במצרים שבין שתי מלחמות העולם, ומגוללת לפני הקורא את חייהם של שלושה דורות במשפחה פטריארכלית במצרים. מלבד היותה יצירת מופת, היצירה מאפשרת לקורא להתבונן בחייהם המורכבים של תושבי קהיר בשנות העשרים של המאה העשרים ולעמוד על השינויים החברתיים העמוקים שעברו עליהם ועל החברה המצרית עד אמצע שנות הארבעים, כמו הניסיון להתרחק מגורמות חברתיות מושרשות, שחרורה ההדרגתי של האישה והתרחקותן של שכבות מסוימות בתוך מעמד הביניים מהתנהלות דתית על פי הדפוסים המסורתיים. זכורה לי התפעלותי, בהיותי בחור צעיר, בעת שקראתי את תרגומו המצוין של סמי מיכאל ליצירה יפהפייה זו. יצירה זו הייתה בשבילי חלון הצצה ייחודי, אחד הראשונים באותן שנים, לתרבות המצרית והערבית, מעיין לא אכזב שגמעת ממנו בשקיקה עוד בטרם הייתי מסוגל לקרוא טקסטים מורכבים כאלה בערבית.

קצת אחר כך כתב מחפוז את הרומן בני שכונתנו (1967), שבו שטח את עיקרי אמונתו ותפיסותיו באשר למקומה של הדת ולתפקידם של אנשי הדת בעת החדשה. הרומן פורסם בהמשכים בעיתון אל-אֶהְרָאם המצרי ועורר את חמתם של כמה מאנשי אוניברסיטת אל-אֶזְהַר (האקדמיה המוסלמית בקהיר), שראו בדמויות הנזכרות ביצירה אלגוריה לישות האלוהית, לנביא מוחמד ולדמויות אחרות מהקוראן. חוגים דתיים קיצוניים באוניברסיטת אל-אֶזְהַר האשימו אז את מחפוז בכפירה ודרשו להעמידו לדין על שהעז להטיל ספק בקיומו הנצחי של האל, ובמיוחד על הצגתו של הנביא מוחמד כדמות חילונית. הפשרה שהושגה בין הצדדים הייתה שהספר לא יודפס במצרים אלא בביירות, אך למעשה עותקיו נמכרו בחנויות הספרים במצרים 'מתחת לשולחן'. להבדיל מרומנים אחרים של מחפוז, רומן אלגורי זה מתאר דמויות היסטוריות או אגדיות הפועלות במרחב הקהירי שמחפוז חי בו ומציג שאלות על אודות הֶרֶשֶׁע והמצוקה השוררים בעולמנו. העובדה שאין לשאלות אלו תשובות חד-משמעיות היא, לדידו של מחפוז, חלק מתפיסת עולמו של המדען ושל הכותב – להוסיף לחקור, לשאול ולחפש אחר התשובה. על פי תפיסה זו, המדע, למרות כישלונותיו, מסוגל להביס את הֶרֶשֶׁע, ובעידן המודרני הוא התחליף לנביאים ועליו להוביל את העם, כפי שעשו הנביאים בעבר.

אחרי הטרילוגיה הקהירית התמקד מחפוז בכתיבתן של נובלות. נובלות אלו לא זכו להד רב בעולם הערבי, בשל החרם שהטילה הליגה הערבית על פרסום יצירותיו של מחפוז בעקבות תמיכתו המפורשת בתהליך השלום בין מצרים וישראל. חרם זה הסתיים לאחר שמחפוז זכה בפרס נובל לספרות, ולאחר שהזכיר בדברי התודה ששלח את סבלו של העם הפלסטיני (הוא נמנע מלהגיע לטקס).

מחפוז נחשב סופר אֶפּוֹלִיטִי. אף שתמך, כמרבית בני דורו, בתנועה הלאומית בראשותו של סַעַד זַ'וּלַיִל (1860-1927), תנועה שפעלה בזירה המדינית עם תום

מלחמת העולם הראשונה, שמר כאיש רוח על חירותו האישית. מחפוז נחשב לאחד ממבקריה של מדיניותו של נשיא מצרים, גמאל עבד אל-נאסר, ששלט במצרים ללא עוררין בשנים 1954-1970. בספרו הגנב והכלבים שפורסם ב-1961 מתח מחפוז ביקורת מוסווית על משטרו של נאסר בכלל, ובמיוחד על הפגיעה בחירויות הפרט. באותו אופן ביקר מחפוז בכתיבתו את שלטונו של אנואר אל-סאדאת, אם כי תמך בגלוי בתהליך השלום עם ישראל. כמו קפקא וקאמי, מחפוז מעלה בכתיבתו את שאלת המרידה של האדם במוסכמות ובגורל, בעיקר ביצירותיו משנות השישים, כגון הגנב והכלבים והקבצן, שבהן יוצאים הגיבורים נגד החברה והשלטון ומורדים בהם, ובעקבות זאת מתים או משתגעים. לפי תפיסתו של מחפוז, על הכתיבה הספרותית להיות מהפכנית יותר מאנשי המהפכה עצמם. לאורך שנות כתיבתו היה עליו לשכלל את האמצעים הספרותיים שהוא נעזר בהם, כדי שיוכל להעביר מסרים כאלה ביצירותיו בלי לעורר את חמתו של השלטון במצרים. חוסר זהירות בעניין זה היה עלול להביא לצנזור יצירותיו, לכליאתו או להגלייתו, מנת חלקם של כותבים רבים אחרים. ספרו של סומך אינו נדרש לסוגיה זו, ומשאיר על כנם, למען הקורא העברי, את הדימויים הרומנטיים המוכרים של מחפוז – כותב דגול ואדם רך לבב, אוהב ישראל שבגין אהבתו זו היה גם לקורבן.

כמה מיצירותיו של מחפוז מוכרות לציבור הישראלי בזכות תרגומיהן המשובחים: סמטה בקהיר (1947) שתורגם בסוף שנות הששים בידי האמונות של יצחק שניבויים (עם עובד, 1969); הנובלה אהבים וגשם (1973) המתארת את הניגוד בין חיי הצעירים בקהיר הבירה התוססת לחבריהם המשרתים בתעלת סואץ בתקופת מלחמת ההתשה שהתנהלה בין מצרים לישראל בעקבות תבוסת 1967, וזוכה כאן לתרגומו המחודש של סומך;¹ קובץ הסיפורים הגנב והכלבים וסיפורים אחרים (1961) שתורגם מנחם קפליוק (מרחביה וספרית הפועלים, 1970); הקבצן (1965) בתרגומה של חניתה ברנד (פפירוס, 1978), המתאר את סיפורו של עורך דין מצרי מצליח המגלה שלקה במחלה המסלקת את הטעם לחייו – מטפורה למשבר הערכים שפקד רבים מבני דור המהפכה במצרים; הטרילוגיה המפורסמת בית בקהיר שתורגמה בשנות השמונים בידי הנאמנות של סמי מיכאל (ספרית פועלים, 1981-1987); פטפוטים על הנילוס (1966), שתורגם בידי מיכל סלע (כתר, 1989) ואף הועלה על הבמה בתיאטרון חיפה; מיראמאר (1967) בתרגומו של יצחק שניבויים (תמוז, 1983); הרומן בני שכוונתנו (1959, ובתרגום לעברית: עם עובד, 1990); והיום שבו נרצח המנהיג וסיפורים אחרים (1985, ובעברית: ספרית פועלים, תשנ"ט/1999) – שניהם בתרגומו של דוד שגיב.

1 נובלה זו יצאה לאור בעברית בפעם הראשונה ב-1976 בהוצאת תמוז ובתרגומו של יואב גבעתי.

מנקודת מבט של מי שעוסק בהוראת השפה הערבית ובהכשרת מורים לערבית, אני רואה חשיבות עצומה בקריאתן של יצירות ספרותיות אלו, וכל יצירה ספרותית משובחת אחרת, בשפת המקור. עם זאת, תרגומים אלו מאפשרים לנו לחשוף גם את מי שאינם 'ערביסטים' מובהקים לתרבות הערבית העשירה. בהקשר הזה כותב ששון סומך על הטריטוריה של מחפוז בספר שלפנינו, שהיא איננה יצירה סוציולוגית או היסטורית בלבד, וגם איננה ביקורת חברתית או פוליטית במסווה ספרותי, כי אם בראש ובראשונה, רומן שנקרא בהנאה רבה. כזה הוא גם ספרו של סומך. סומך משלב בין מחקרים על יצירתו של מחפוז למבחר תרגומים, וכולם נקראים בהנאה צרופה. הספר הוא מעין תמצית מצומצמת ומרתקת של מפעל חייו של מחפוז, ואם לסכם במילותיו של מחפוז עצמו, בתרגומו הנאמן של סומך: 'אל-אלוהים. אני נדהם. ראשי סחרחר עלי. דעתי נטרפת עלי. כיצד יכלו כל הדברים האלה להתרחש במחצית היום, בין שעת בוקר מוקדמת לשעת מעריב?'.

אלון פרגמן

ביבליוגרפיה

אל-חכים, תופיק, תש"ה. יומנו של תובע (תרגום: מנחם קפליוק), תל אביב: עם עובד. אלעד-בוסקילה, עמי, 1995. ספרות ערבית בלבוש עברי, ירושלים: משרד החינוך והתרבות.

בהר, אלמוג, (25.6.2012). 'המקצב המשתנה של נגיב מחפוז' [גרסה אלקטרונית]. כניסה אחרונה 3 בנובמבר 2012 מ:

<<http://almogbehar.wordpress.com/2012/06/25/%D7%94%D7%9E%D7%A7%D7%A6%D7%91-%D7%94%D7%9E%D7%A9%D7%AA%D7%A0%D7%94-%D7%A9%D7%9C-%D7%A0%D7%92%D7%99%D7%91-%D7%9E%D7%97%D7%A4%D7%95%D7%96/>>

מחפוז, נגיב, 1969 [1947]. סמטה בקהיר (תרגום: יצחק שניבוים), תל אביב: עם עובד. מחפוז, נגיב, 1970 [1961]. הגנב והכלבים וסיפורים אחרים (תרגום: מנחם קפליוק), מרחביה: ספרית פועלים.

מחפוז, נגיב, 1976 [1973]. אהבים וגשם (תרגום: יואב גבעתי), תל אביב: תמוז.

מחפוז, נגיב, 1978 [1965]. הקבצן (תרגום: חניטה ברנד), תל אביב: פפירוס.

מחפוז, נגיב, 1981-1987 [1956-1957]. בית בקהיר (תרגום: סמי מיכאל), תל אביב: ספריית פועלים.

מחפוז, נגיב, 1983 [1967]. מיראמאר (תרגום: יצחק שניבוים), תל אביב: תמוז.

- מחפוז, נגיב, 1989 [1966]. *פטפוטים על הנילוס* (תרגום: מיכל סלע), ירושלים: כתר.
- מחפוז, נגיב, 1990 [1959]. *בני שכונתנו* (תרגום: דוד שגיב), תל אביב: עם עובד.
- מחפוז, נגיב, 1999 [1985]. *היום שבו נרצח המנהיג וסיפורים אחרים* (תרגום: דוד שגיב), תל אביב: ספרית פועלים.
- מיכאל, סמי, (18.5.2012). 'נגיב מחפוז: להטיל ספק או להשתגע' [גרסה אלקטרונית]. *הארץ*, כניסה אחרונה 2 בנובמבר 2012 מ: <<http://www.haaretz.co.il/literature/safut/print/1.1709726>>
- סיון, עמנואל, (17.5.2012). 'קרא את מחפוז ותבין את מצבה של מצרים היום' [גרסה אלקטרונית]. *הארץ*, כניסה אחרונה 2 בנובמבר 2012 מ: <<http://www.haaretz.co.il/literature/safut/print/1.1709820>>
- Badawi, M. M., 1992. *Modern Arabic Literature*, New York: Cambridge University Press, 238-246.
- Badawi, M. M., 1980. 'Commitment in contemporary Arabic literature', in: Issa Boullata (ed.), *Critical Perspectives on Modern Arabic Literature*, Washington: Three Continents Press, 23-45.
- El-Enany, Rasheed, 1998. 'The dichotomy of Islam and modernity in the fiction of Naguib Mahfouz', in: John C. Hawley (ed.), *The Postcolonial Crescent: Islam's Impact on Contemporary Literature*, New York: Peter Lang.
- Jabra, Ibrahim Jabra, 1980. 'Modern Arabic literature and the west', in: Issa Boullata (ed.), *Critical Perspectives on Modern Arabic Literature*, Washington: Three Continents Press, 7-22.
- Mehrez, Samia, 1994. *Egyptian writers between History and fiction*, Cairo: The American University in Cairo Press.